

UOT 81.371

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ “8”, “9” SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI

MÜRSƏLOV RİZVAN CAVANXAN oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

rizvan.murselov@yandex.ru

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, say tərkibli ifadələr, idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, semantika, semantik xüsusiyyətlər.

Frazeologiya bir çox özünəməxsus cəhətləri ilə formalaşan bir elm sahəsi olub, dilin bir çox sahələrini əhatə edir. Frazeologiya idiomlarla bərabər atalar sözlərini də özündə ehtiva edir.

Atalar sözləri haqda bir çox dilçilər məlumat vermiş, tədqiqatçılar tədqiqat əsərləri yazmışlar. Amma tədqiqatçıların heç də hamısı atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri, idiomları bir-birindən ayırmamış, onları eyni nöqtəyi-nəzərdən araşdırmışlar. Düzdür, Z. Əlizadənin atalar sözləri və zərbi-məsəllər haqda tədqiqat işlərini araşdırarkən, onların da içində bir-birinin ayrılmasına rast gəlmədik. Eləcə də Əbülqasım Hüseynzadənin də tədqiqat əsərində idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər bir yerdə verilmiş, ayrılmamış və heç biri haqda açılış verilməmişdir. Aydın olur ki, o dövrdə ya bu məsələlər kifayət qədər diqqəti cəlb etməmiş, ya da araşdırılmağa lüzum görülməmişdir. İllər keçdikcə, dilçilər tədqiqat işlərini yazdıqca, bu məsələlər ortaya çıxmış, qabardılmış, günün aktual məsələlərinə çevrilmişdir. Amma yenə də problem olduğu kimi qalmaqdadır. Atalar sözləri, zərbi-məsəlləri, idiomları ayrı-ayrılıqda sadalamaq çətinlik törədir.

Eyni zamanda kəmiyyətlilik də araşdırılmamış bir problem olaraq qalmaqdadır. Tədqiqatçılardan Z.Ə.Əlizadə atalar sözlərində əsasən doqquz cəhəti göstərir 1. Emosional-ekspressivlik mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər; 2. Atalar sözlərinin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səviyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir; 3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir; 4. Modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır. Bu da ümumi qarşılıqlı qanunauyğun forma və məzmun arasında şərtlənməyə əsaslanır; 5. Sözlərin sırası sabit qalır; 6. Sözlərin tərkibində bəzən eyni hüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur; 7. Frazeoloji birləşmənin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərbi-məsəllər heç bir başqa dilə deyil, məhz milli dilə əsaslanan əlamətlərə malikdir; 8. Atalar sözü və zərbi-məsəllər sözə-anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir. [1, s. 245]

Göründüyü kimi Z.Əlizadənin qeyd etdiyi bu əlamətlər birbaşa Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Ola bilsin ki, bu əlamətlərdən hər hansı biri digər dillərdə olan, xüsusilə ingilis dilindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin. Amma 7-ci bənddəki xüsusiyyət heç bir formada ingilis dili atalar sözləri və zərbi-məsəllərin xüsusiyyətlərinə uyğun gələ bilməz. Məsələn: “*Həftə səkkiz mən doqquz.*” Bu ifadə sırf Azərbaycan atalar sözü olub, milli xüsusiyyət kəsb edir, heç bir dildə ekvivalenti yoxdur. “Kənddə olan anası *həftə səkkiz mən doqquz* bir giley məktub yazır”. [2, s.58] Digər bir misal : “*İgidlik ondursa doqquzu qaçıb qurtarmaq, biri isə heç gözə görünməməkdir.*” Bu zərbi-məsəl də təmiz Azərbaycan dilinə məxsus olub, digər bir dildə heç bir ekvivalenti yoxdur. Hətta olsa da belə, eyni milli koloritli mənəni verə bilməz. Çünki belə bir zərbi-məsəl ancaq Azərbaycan xalq dastanında (Koroğlu) daha çox işlənən bir frazeoloji ifadədir. Məsələn: Bəybala, öz-özünə gülərək dedi: *Koroğlu belə yerdə nə*

deyib? Hi, hi... İgidlik ondursa, onun doqquzu qaçıb qurtarmaqdır. Çalışıb bir təhər aradan çıxdım. [3, s.94]

Sırf milli kolorit çalarlarına məxsus digər bir misal bizim dediklərimizin bir daha əyani sübutudur. *Gözəllik ondur, doqquzu dondur* (atalar sözü). Məsələn: Həyat yoldaşı bahalı geyimlərə, daş-qaşa aludə deyildi. Düzdür: “*Gözəllik ondur, doqquzu dondur*” deyiblər. Lakin həyat yoldaşının təbirincə, qadının qiyməti onun dükan-bazarda satılan süni bəzək-düzəyi yox, ədəb-ərkanıdır. [4, s.309]

Tədqiqatçı Əbülqasım Hüseynzadənin yazmış olduğu tədqiqat əsərində də “8” və “9” say *tərkibli* ifadələrə yalnız iki yerdə rast gəldi.

1. *Səkkiz yumurta verib, doqquz istəyir.*

2. *Hiyləgər doqquz ocaq yıxmayınca, birini tikməz.* [5, s.46]

Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı yazmış olduğu bu əsərində atalar sözləri, zərbi-məsəlləri, idiomları, aforizmləri, bir-birindən ayırmamış və heç bir açıqlama verməmişdir. Araşdırmalarımız nəticəsində də aydın oldu ki, *səkkiz* və *doqquz* say *tərkibli* ifadələr də azlıq təşkil edən frazeoloji vahidlər sırasındadır.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin paremiologiya sahəsinin bir qolu olduğunu qeyd edən Z.Əlizadə söz-anlayışa ekvivalent olan bu vahidlərin iyirmi növünü qeyd etmişdir. Bu növlər barəsində isə tədqiqatçı Xatirə Saleh qızı Əhmədova özünün yazmış olduğu dissertasiya işində ətraflı məlumat vermişdir. [6, s.33]

Qeyd olunan bu nümunələrə əlavə olaraq deyə bilərik ki, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, doğrudan da bu konstruksiyaları təşkil edən leksik vahidlər ayrı-ayrılıqda öz mənalarını qoruyub saxlaya bilmirlər və özünün başlanğıcda olan ilkin mənası ilə üzvi surətdə bağlanırlar, demək olar ki, tamamilə məcazlaşma prosesinə məruz qalırlar (idiomlar kimi).

Z.Əlizadədən, Ə.Hüseynzadədən başqa digər tədqiqatçılar da atalar sözü və zərbi-məsəllərdən bəhs etmişlər. Bunlardan Babayev İ., Əfəndiyev D., İbrahimov İ. yazmış olduğu əsərləri misal göstərmək olar. Onu da vurğulayaq ki, Babayev İ. və Əfəndiyev D. Toplanmış olduğu materialları rus mətbuatında çap etdirmişlər. Azərbaycanın görkəmli folklorşünası F. Köçərlinin də folklor janrında atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin toplanması, nəşri və öyrənilməsində çox böyük rolu olmuşdur. Azərbaycanın digər görkəmli maarifpərvər yazıçısı, dramaturqu, pedaqoqu N.Nərimanov da atalar sözləri, zərbi-məsəllər barədə dərslilər, əsərlər, lüğətlər yazmış, bu məsələlərdə xüsusi töhvəsini vermişdir. [9, s.224]

Atalar sözləri və zərb məsəllər barədə Y.V.Çəmənəminli və S.M.Qənizadə kimi görkəmli mütəfəkkirlərin də rolu böyük olmuşdur. Onlar da Azərbaycan folklorunun inkişafında əllərindən gələni etmişlər. Y.V.Çəmənəminlinin “Arvadlarımızın halı”, S.M.Qənizadənin “Sofu Şeyda” əsərlərində bütün bunların şahidi oluruq. Digər bir tədqiqatçı H.Zeynallının da rolu danılmazdır.

Tədqiqatçı X.S.Əhmədova öz dissertasiya işində bu haqda yazır: “H.Zeynallı da Azərbaycan atalar sözləri və zərbi-məsəllər barədə tədqiqat işləri aparmışdır. “Azərbaycan atalar sözü” adlı kitab çap etdirmişdir. Bu kitab 1996-cı ildə çap olunmuşdur. O, bu kitabda atalar sözü və zərbi-məsəllərin leksik xüsusiyyətləri, quruluşu, yaranma yolları, rus dilçiliyində tədqiqi, rus ziyalılarının bu ifadələrə münasibətindən bəhs etmişdir”. [6, s.38-39]

Digər bir tədqiqatçı H.Araslı da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına böyük töhfələr vermiş, milli elmimizin yaradıcılarından biri olmuşdur. O, yazmış olduğu 10 əsərində Azərbaycan xalq sözləri, ifadələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər barədə ətraflı məlumat vermiş, bütün bunların qiymətli, mənəvi bir xəzinə olduğunu vurğulamışdır.

İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqat sahələrinin araşdırılmasında N.N.Amosovanın rolunun olduğunu danılmaz faktlarla sübut olunması olub. N.N.Amosova frazeologiya dedikdə, ümumi frazeologiya anlayışını nəzərdə tutur (atalar sözü, zərbi-məsəllər, idiomlar, aforizmlər). Məhz bu baxımdan o, frazeologiyanın bir neçə metodda öyrənilməsini tövsiyə etmişdir.

Bu barədə T.Quliyev yazır: “N.N.Amosova özünün yazmış olduğu əsərində (**İngilis frazeologiyasının əsasları**) frazeologiyaya aid tədqiqatının prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

- 1) Frazeoloji materialın öyrənilməsinin ilk mərhələsi sinxron xarakterli olmalıdır.
- 2) Frazeoloji materialın araşdırılması metodu mümkün qədər obyektiv olmalıdır.
- 3) Metod seçilərkən həmin dilin konkret özünə məxsusluğuna üstünlük verilməlidir.
- 4) İngilis dili analitik struktura malik olduğuna görə bu dildə söz birləşmələrinin komponentləri arasında əlaqənin özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq, sözlərin konseptual əlaqəsi ön plana çəkilmişdir.

5) Araşdırmaların hər bir mərhələsində konseptual metod nəzərə alınmalıdır. [11, s.23]

Frazeoloji vahidlər, hər hansı bir əhvalat və ya hadisə ilə bağlı yaranıb formalaşaraq, ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv bir vahidin tərkibində çıxış edir. Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlər ayrı-ayrı komponentlər şəklində yalnız bütövün tərkibində ümumi məna kəsb edir. Məsələn: **a cat has nine lives//a cat has nine lives and a woman has nine cats lives (proverbs)** - sağlam sümük ət gətirər, xəmir isə lət gətirər. Ət yeyərsən, ət gətirər, xəmir yeyərsən, lət gətirər (hərfi). [12, s.52]

- **He has nine lives like a cat** (proverbs)-Həddən ziyadə çevik olmaq//Bu Azərbaycan atalar sözü olan “Pişik kimi arxasını yerə vurmamaq” – ifadəsinə uyğun gəlir.
- **Possession in nine points of the law** (proverbs) – var-dövlət qanunun doqquz maddəsi deməkdir /var-dövləti çox olanın imtiyazı da çox olar/. Qanunu mülkiyyət yaradır, yaxud qanun olan yerdə mülkiyyət yaranır. Mülk sahibi on halın doqquzunda düz çıxar.
- **A stitch in time saves nine** (proverbs) – vaxtında görülən işin qiyməti birə-beş artıqdır.
- **A wonder lasts but nin days. A wonder lasts nine day** (proverbs) – möcüzə yalnız doqquz gün davam edir. [12, s.145; 286; 318; 370]

“8”, “9” say tərkibli atalar sözlərinə az rast gəldiyindən bu say tərkibli idiomlara nəzər salaq.

- **Nine time out of ten** (idiom) – demək olar ki, həmişə for.ex. In this country, **nine times out of ten trains come late** – Bu ölkədə, demək olar ki, həmişə qatar gecikir.
- **Have one over the eight**(idiom) – Bir az içkili olmaq – If a person has **had one over eight** they are slightly drunk. For ex.: Don’t listen to him! can’t you see he’s **had one over the eight** – Ona qulaq asma! Görmürsən ki, içkilidir.
- **Nine day wonder**(idiom) Keçici həvəs – An event which is **nine day wonder** causes interest, surprise or excitement for a short time, but it doesnt last – For ex.: His sudden departure was a **nine day wonder** but he was soon forgotten – onun qəfildən yola düşməsi keçici həvəs idi və tezliklə unuduldu.
- **On cloud nine** (idiom) – Göyün yeddinci qatında olmaq, buludların üstündə olmaq (məcazi), çox xoşbəxt hiss etmə – A person who is **on cloud nine** is very happy because something wonderful has happened. For ex.: when the boss announced my promotion, I was **on cloud nine** – müdür mənim vəzifədə yüksəlməyimi elan edəndə mən çox xoşbəxt oldum / özümü göyün yeddinci qatında hiss etdim.
- **Dressed up to nines** (idiom) – Gözəl geyinmək, şıq geyinmək – to describe someone as dressed up to the nines means that they are wearing very smart or glamorous clothes. For ex.: Caroline must be going to a party – she **dressed up to the nines** – Karolina şənliyə getməli olduğuna görə gözəl geyinmişdi.
- **A stitch in time saves nine** (idiom) – any damage or mistake should be correct immediately in order to prevent it from becoming worse-Bu günün işini sabaha qoymaq olmaz. For ex.: You should repair your car before it becomes worse. Remember, **a stitch in time saves nine** – Sən maşının daha pis hala düşməməsi üçün təmir etməlisən. Unutma, bu günün işini sabaha qoymazlar. [13]

Azərbaycan dilində “8” və “9” say tərkibli ifadələrə az təsadüf olunur. Bu da onların işlənmə yerlərinin müxtəlifliyindən asılıdır. Məsələn: “9” say tərkibli frazeoloji vahidlər daha çox **doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə** kimi ifadələrdə işlədir ki, bu ifadə insanın doğum vaxtının daha dəqiq olmasının göstəricisidir. Belə ifadələrə daha çox dastan və nağıllarımızda rast gəlirik. Məsələn, buna uyğun bir misal çəkək: **Doqquz ay, doqquz gün, doqquz**

saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə keçəndən sonra Ziyad xanımın bir oğlu oldu. (Əsli və Kərəm dastanı). Belə ifadələr isə nağil və dastanlarımızda kifayət qədər çoxdur və onların istifadəsi xalqımızın dilinin nə qədər frazeoloji ifadələrdə zəngin olduğunun bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
2. İldırımoglu Ə. Seçilmiş əsərləri: 12 cildə: I c. Bakı: Nurlan, 2017, 480 s.
3. İldırımoglu Ə. Seçilmiş əsərləri: 12 cildə: X c. Bakı: Nurlan, 2017, 324 s.
4. İldırımoglu Ə. Seçilmiş əsərləri: 12 cildə: IV c. Bakı: Nurlan, 2017, 416 s.
5. Hüseynzadə Ə. Azərbaycan atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər. Bakı: Yazıçı, 1981, 366 s.
6. Əhmədova X.S. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri. Fil.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, 2011.
7. Babayev İ., Əfəndiyev D. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1970, 250 s.
8. İbrahimov İ. Atalar sözü və zərbi-məsəllər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid tədqiqilər. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1961, 177 s.
9. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973, 572 s.
10. Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, xalq idadə və zərbi-məsəlləri // SSRİ EA, Azərbaycan filialı, "Xəbərlər", 1942, №8.
11. Quliyev T. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiya yolları. Fil.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, 2012.
12. Abbasov A.Q. İngiliscə-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009, 470 s.
13. <http://www.idiom.connection.com/number.html/>

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СОДЕРЖАЩИХ ЧИСЛО «8», «9» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мурсалов Р.Дж.

Ключевые слова: фразеологические единицы, числовые выражения, идиомы, пословицы, мудрые изречения, семантика, семантические особенности.

В последние годы интерес к изучению фразеологизмов растет. В каждом словаре достаточно фраз, чтобы пополнить словарный запас этого языка. Но отдельное изучение этих фразеологизмов является одним из требований нашего времени. Употребление в речи фразеологизмов обогащает речь. Частота, с которой такие выражения используются в обоих языках, очень узка.

SUMMARY

SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING NUMBERS OF "8", "9" IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Mursalov R.J.

Key words: phraseological units, numerical expressions, idioms, proverbs, words of wisdom, semantics, semantic features.

In recent years, interest in the study of phraseological units has been growing. There are enough phrases in each dictionary to replenish the vocabulary of this language. But a separate study of these phraseological units is one of the requirements of our time. It is of interest to involve a large number of phraseological units. The frequency with which such expressions are used in both languages is very narrow.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.10.2019
	Son variant	04.11.2019

UOT 81.371

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ‘ŞƏR’ SÖZÜNÜN YARATDIĞI SEMANTİK SAHƏ

MƏHƏRRƏMOVA MƏTANƏT HİDAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertantmeherremova79@inbox.ru*Açar sözlər: leksik sistem, semantik sahə, şəər, Azərbaycan dili, əlaqələr*

Müasir Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində əsas yerlərdən birini *şər* ləksemi tutur. Bunun həm ümumbəşər, həm də tarixi-mədəni kökləri var. Ümumbəşər? köklər ümumiyyətlə insan aləmində şərlə bağlı təsəvvürlərə əsaslanır. Tarixi-mədəni köklər isə Azərbaycan xalqının keçmişini ilə şərtlənir. Burada həm odpərəstlik və onunla bağlı dünyagörüşləri xatırlanmalı, həm də islam dinində *şər* qüvvələrinə verilən əhəmiyyət nəzərə alınmalıdır. *Şər* Quranda da xatırlanır. Məsələn, Quranın “Fələq” surəsində oxuyuruq: “Bismillahir-rəhmanir-rəhim! 1. (Ya Peyğəmbər!) De: Pənah aparıram sübhün Rəbbinə! 2. Yaratdıqlarının (insanların, cinlərin, vəhşi heyvanların) şərinə; 3. Zülmətə bürünməkdə olan gecənin (və ya batan ayın, ziyası sönən ulduzların) şərinə; 4. (Ovsun oxuyub) düyünlərə üfürən (yaxud cadu edib iplərə düyün vuran) qadınların şərinə; 5. Və bir də paxıllığı tutanda paxılın şərinə!”. [2, s.586-587] Fikrimizcə, bu surədə bütün müsəlman xalqlarının milli mentalitetlərinə hopan “*şər*” konseptinin proqramı verilmişdir.

Azərbaycan dilinin İzahlı lüğəti (ADİL) *şər* ləksemini 3 mənada verir: “Pislik, yamanlıq, fənalıq, pis iş” [1, 4, s.211]. Elə təsəvvür yaranır ki, bütün bu sözlər birlikdə belə *şər* ləksemnin semantik quruluşunu açıqlaya bilmir. Bunda da bir həqiqət var, çünki gördüyümüz kimi, məqalədə definisiya yoxdur. Əslində burada nisbi sinonimlər verilir. Hər bir sözün müstəqil leksik mənaya malik olmasını nəzərə alsaq, başa düşərik ki, sinonimlər definisiyanı əvəz etmir və ləksemin özəlliyini açıqlamır. Digər tərəfdən, *şər* sözünün sinonimləri mənəni öz tərəfinə çəkir, oxucu isə onun mənəsini bu sözlərlə eyniləşdirir. Hər halda bu ləksemin fəlsəfi yükü məqalədə təsvir olunmur. Ən azı, fikrimizcə, həmin yük “xeyrin əksi, xeyrin olmaması” kimi izah olunmalıdır. Burada hər halda Qurandan gələn fəlsəfi mənə nisbətən də olsa, verilir, onun haqqında təsəvvür yarana bilər.

Beləliklə, “pislik, yamanlıq, fənalıq, pis iş” *şər* ləkseminin birinci mənəsi kimi verilir. Belə güman etmək olar ki, bu mənə ləksemin əsas nominativ mənəsidir, yəni digər mənələr semantik strukturda məhz bu sememə əsaslanır, ondan törəyir. Ləksemin ikinci mənəsi “böhtan, iftira, fitnə, intriqa; xata, xata-bala” kimi şərh olunur [1, 4, s.211]. Birinci mənə ilə müqayisədə bu ikinci mənə ümumidən xüsusiyyətdə doğru konkretləşir. Yəni birinci mənə “pislik”dirsə, “böhtan” elə pislikdir. Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Həyatda saysız-hesabsız pisliklər mövcuddur. Yaxşılıq olmayan yerdə həmişə müxtəlif tərzdə pislik özünü göstərir. Sözün də anlayışın da son dərəcə ümumi və qeyri-müəyyən, mücərrəd mənəsi var. Dildə isə konkret xalq üçün pislik kimi təzahür edən hadisələr əksini tapır. Əks təqdirdə bütün pisliklər təsvir olunmalıdır. Bu isə mümkün deyil və bunda heç ehtiyac da yoxdur. Ona görə də əsas nominativ mənə ümumi səciyyəyə daşıyır. Xalq üçün standart şəkildə pis olan nədirsə, dil də o hadisə ifadəsini tapır. Beləliklə, Azərbaycan təfəkkürü *şəri*, ilk növbədə, böhtanda görünür. ADİL *şər* sözünün üçüncü mənəsini sifət kimi izah edir, yəni birinci və ikinci mənələr isimdirsə, üçüncü mənə digər nitq hissəsi ilə bağlanır. Məqalədə oxuyuruq: “Böhtançı, iftiraçı, fitnəçi, intriqaçı, xatakar. *Şər adamdır, ondan uzaq ol*” [1, 4, s.211]. Əslində semantik baxımdan üçüncü mənədə da predmet, şəxs mənəsi açıq-aşkar görünür, yəni böhtançı – kim? Digər dillərdə də məhz bu semantika qrammatik ifadəsini də tapır. Məsələn, böhtançı – клеветник – кто, kim. Sadəcə Azərbaycan dilində ənənəvi olaraq bu növ sözlər sifət

sayılır, dil şüurunda sifət kimi, keyfiyyət bildirən söz kimi sabitləşir, kim yox – necə adamdır – böhtançı adamdır. Fikrimizcə, ən azı bu növ sözlər substantivləşmiş sifət kimi dəyərləndirilməlidir.

Beləliklə, *şər* sözü müasir Azərbaycan dilində iki semem üzrə reallaşır ki, bunlardan birincisi mücərrəd və ümumidir, ikincisi – konkretidir. ADİL *şər* sözü ilə yaranan frazeoloji vahidləri də verir: *şər qarışmaq (qovuşmaq)*, *şəri başdan uzaqlaşdırmaq*, *xeyrə-şərə yaramaz*. [1, 4, s.211] “Şər” konseptinin qloballığını nəzərə alsaq görərik ki, burada çox az frazeoloji birləşmə göstərilir, bunun səbəbi isə məhz mənanın qeyri-konkretliyindədir. *Xeyir-şər* oppozitivində isə *şər* formal ifadəsini tapır, Əslində xeyir-şər “həyat” deməkdir, çünki həyatda bu iki qlobal hadisədən başqa heç bir şey yoxdur. *Şər qarışmaq* frazeoloji vahidində isə *şər* komponentinin tamamilə başqa mənası reallaşır. Burada zamandan, axşamdan, qaranlıqdan söhbət gedir, yəni Qurandakı etimoloji məna aktuallaşır, pislikdən söhbət getmir.

Şər lekseminin yaratdığı semantik sahədən bəhs olunanda mütləq onun Azərbaycan dilində yaratdığı derivatoloji paradigma da təhlil olunmalıdır. Əslində burada derivatoloji genişlikdən danışmaq olmur, həmin paradigmaya yalnız bir neçə söz daxildir. Burada, ADİL-ə görə, aşağıdakı sözlər mövcuddur: *şərarət*, *şərarətçi*, *şərbaz*, *şərçi*, *şərəşur*, *şərəşurluq*, *şərir*, *şərməndə*, *şərməndəlik*, *şərmsar*, *şərmsiz* [1, 4, s.211-216]. Bu sözlərin paradigmadaxili təhlili “şər” konseptinin Azərbaycan dilində inkişaf dairəsini, onun sərhədlərini görməyə imkan verir. Konsept bir neçə sözdə etimoloji obraz səviyyəsində mühafizə olunur. Bu isə öz növbəsində “şər” konseptinin Azərbaycan dilinin semantik sistemində müdaxilə dərəcəsini göstərir. Məsələn, bu baxımdan *şərməndə* və *şərməndəlik* leksemləri diqqəti xüsusən cəlb edir. Bu leksemlər parlaq daxili formaya malikdir, mənaları kifayət qədər şəffafdır. *Şərməndə* lekseminin mənasını ADİL belə müəyyən edir: “Utanan, utancaq //Xəcalətli, üzüqara” [1, 4, s.216]. Sözü arxasında dərin presuppozisiya dayanır və bu informasiya xalq təfəkkürünün incəliklərini bürüzə verir. Maraqlıdır ki, *şər* sözünün özü ərəb mənşəli olduğu halda, *şərməndə* leksemi sırf Azərbaycan-türk xalqının canlı danışdığı dilini və bu dilin koloriti əks edir. Mənanın əsasını təşkil edən obrazı belə açıqlamaq olar. İnsanın, fərdin utanmağı, qızarmağı elə bil onun etirafıdır ki, pis əməl görüb. Utanmaq elə bil pis işini boynuna almaqdır. Yəni utanmağın xalq təfəkküründə öz yeri var, yersiz utanan üçün deyirlər: “elə bil özü deyir ki, mənim pis işim var, şərim var”. Müqayisə üçün *Qarğa, məndə qoz var* ifadəsini xatırlamaq olar. *Şərməndə* sözündə eyni məntiqi model özünü göstərir. ADİL *şərməndəlik* lekseminin mənasını da *şərməndəyə* uyğun şəkildə izah edir. Belə ki: “Utanma, xəcalət çəkmə, utanılacaq hal, vəziyyət, üzüqaralığı” kimi varir. Doğrudan da mənanın tutumu budur, lakin göstərilən semlərin də, fikrimizcə, əhəmiyyəti var. Ola bilər ki, ADİL bunları yalnız etimoloji məna hesab edib və ona görə də məqalədə qeyd etməyib.

Qeyd etmək lazımdır ki, ADİL *şərm* leksemini də verir: “abır, həya, utanma, xəcalət” [1, 4, s.216]. Ədalət nəminə demək lazımdır ki, *şərməndə* sözü *şərm* leksemi ilə də bağlı ola bilər. *Şərməndənin* *şərm* ilə etimoloji bağlılığı isə ayrıca bir məsələdir.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan xalqının kütləvi şüurunda “şər” konsepti bilavasitə “böhtan”la bağlıdır, bunu derivatlar da təsdiq edir. Məsələn, *şərləmək* – böhtan atmaq, *şər atmaq* – böhtan yaymaq kiminsə haqqında. *Böhtan* sözünün mənası ADİL-də definisiya ilə şərh olunur və həmin definisiya, fikrimizcə, son dərəcə dəqiqdir. Burada oxuyuruq: “Birini ləkələmək üçün nahaqdan ona pis bir şey isnad etmə; iftira, şər” [1, 1, 346]. Burada üç semantik ədəd tamamilə düzgün qeyd olunur ki, bunlar sözün semantik strukturunu təşkil edir. Bunlar “ləkə”, “nahaqdan”, “pis şey” semləridir. Böhtan lekseminin sintaqmatikası üç konfigurasiyada reallaşır: *böhtan atmaq*, *böhtan demək*, *böhtana düşmək* [1, 1, s.347].

İftira leksemi paradigmada bir növ sərhəd rolunu oynayır, müvafiq məqalədə bizə məlum olan böhtan və şər sözləri göstərilir, definisiya verilmir [7, 2, 508]. Bu leksemlərdən biri konkret, digəri isə ümumi məna daşıyır. Yalnız bir sabit söz birləşməsi göstərilir – iftira etmək. C. Məmmədquluzadədən gətirilən misalda dəqiqləşdirici söz kimi yalan sözü işlədilir: “Xülasə qalan yüz on beş kağız da bu məzmununda növ-növ iftira və yalan” [1, 2, s.508].

Beləliklə, *şər* lekseminin Azərbaycan dilinin semantik sistemində nisbi sərhədləri müəyyən olunur. Bura əsas etibarilə böhtan, iftira və yalan sözləri daxildir. *Şər* sözünə həsr olunmuş məqalədə fənalıq leksik vahidi də qeyd olunur. Burada, fikrimizcə, fərqli semantik ədədlər

aktuallaşır. ADİL iki *fəna* sözünü qeyd edir [1, 2, s.182]. Lakin, fikrimizcə, bunlar bir-birilə bağlıdır. Birinci fənanın mənası “pis, yaman” kimi müəyyən olunur. İkincisinininki – “yox olma, zaval” kimi. Kütləvi şüurda həmin ikinci fəna daha işləkdir və daha güclü assosiasiyalarla bağlıdır. Müqayisə et: *fəni dünya*. Fənalıq isə birinci fəna ilə bağlıdır, yəni “pislik, yamanlıq” kimi müəyyən olunur [1, 2, s.182].

Nəzərdən heçirilən paraqdiqmada, bəlkə də, ən ümumi söz *pislik* leksemidir. Ümumi olduğuna görə *pislik* hətta şər leksemindən də mücərrəddir. Kütləvi şüurda *pisliyin* nisbiliyi həmişə aktual bir fikir kimi diqqəti cəlb edib. Xalq yaradıcılığında *pisliyin* yaxşılığa və əksinə yaxşılığın *pisliyə* keçməsi haqqında saysız-hesabsız məsəllər mövcuddur. , ümumiyyətlə,, xalq təfəkküründə *pisliyin* nisbiliyi haqqında təsəvvürlər həmişə aktual olub. Buna görə də leksemin semantik quruluşu onun daxili formasına bir növ ziddir. Əlbəttə, bu ziddiyyət nisbi və şərtidir. Bu mənada “pislik” anlayışı, fikrimizcə, “qismət” anlayışı ilə kəşifir. “Qismət” anlayışında isə nə “pislik”, nə də ki, “yaxşılıq” eksplisit şəkildə təqdim olunmur, eyni zamanda “qismət” anlayışı kütləvi şüurda həm “pislik”, həm də “yaxşılıq” ilə assosiasiya olunur. Konseptin fəlsəfi məzmunu ondan da dərin və genişdir, lakin sxematik şəkildə konkretləşəndə *pisliklərin* və yaxşılıqların ardıcılığı kimi təsəvvür oluna bilər. *Pislik* leksemının ADİL-dəki təsviri də bu təsəvvürlərin sabitliyini və məntiqi gücünü təsdiqləyir. Məsələn, burada oxuyuruq: “Pis şeyin hal və keyfiyyəti (yaxşılıq ziddi)”. Buradakı *yaxşılığın ziddi* hamıya aydın olan və hər kəsin həyat təcrübəsinə əsaslanan definisiyadır. Eyni zamanda bu son dərəcə mücərrəd və qeyri-dəqiq ifadədir, lakin “yaxşılıq” konseptindən istifadə onu aydınlaşdırır.

Leksemin ikinci mənası “pis iş, alçaqlıq, rəzillik, pis əməl, pis hərəkət; fənalıq” kimi müəyyən edilir [1, 3, s. 605]. Burada bizim üçün yeni olan anlayışlar *alçaqlıq* və *rəzilikdir*, digərləri özü-özlüyündə neytraldır, çünki *pis* sözünün köməyi ilə əmələ gəlir. Məlum olur ki, *rəzilik* də elə *alçaqlıq* deməkdir. ADİL leksemin mənasını “alçaqlıq, şərəfsizlik” kimi müəyyən edir [1, 3, s.656]. Beləliklə, *şər* leksemının genişlənməsi Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində “şərəf” konseptini də yaratdığı semantik sahəyə cəlb edir. Məlum olduğu kimi, “şərəf” anlayışı bilavasitə özünün antipodu olan “şərəfsizlik”lə bağlıdır, digər tərəfdən isə “abır” və “həya” kimi Azərbaycan və bütövlükdə müsəlman Şərqi üçün fundamental olan konseptlərə yönəlir. Beləliklə, tamamilə açıq-aşkar görüldüyü kimi, “şər” konseptinin və *şər* leksemının yaratdığı semantik sahə genişlənərək son dərəcə zəngin mənə məkanı təşkil edir. İlk baxışdan tədqiqatə cəlb olunan leksik vahidlər, bəlkə də, əlaqəsiz görünür, lakin paradıqmalar daxilindəki təhlil onların assosiativ münasibətlərini üzə çıxarır. Bu cür “gizli” yaxud semantik sistem üçün implisit münasibətlərin mövcudluğu dünya dillərində nadir hadisə deyil, əksinə, təbii dilləri semiotik sistem olaraq səciyyələndirir. Məhz belə şəbəkə səciyyəli əlaqələr dili həqiqi sistem kimi dərk etməyə imkan verir. Əks təqdirdə biz sistem haqqında yalnız danışırıq, mahiyyətinə isə varmırıq. Bəlkə də, semiotik hadisələrin dərin məzmunu elə bu cür əlaqələrdən ibarətdir. Yəni dili semiotik sistem edən reallıq işarələrin əlaqələrinin göz qabağında olmamasıdır, birinin digərinə keçməsi implisit hadisədir, lakin reallıqdır. Əslində, bu növ ideyalar F. de Sössürü və strukturalistləri səciyyələndirirdi, lakin strukturalizmin dövründə bu əlaqələrin gizli səciyyə daşması tədqiqatçıları bir o qədər maraqlandırmırdı. Əsas məqsəd, ümumiyyətlə, əlaqələrin təsdiq olunmasında idi. Ona görə də strukturalistlər əlaqələrin eksplikasiyası ilə məşğul idilər. Eksplikasiyanın isə bir xüsusiyyəti ondadır ki, bu əməliyyata məruz qalan hadisə elə eksplisit hadisə kimi dərk olunur. Yəni əməliyyatın nəticəsi qabaqcadan bəlli hal kimi dərk olunur.

Təhlil olunan problemlə bağlı, fikrimizcə, L.Vitgenşteynin “Fəlsəfi tədqiqatlarını” xatırlamaq yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, L.Vitgenşteynin bu əsəri 1953-cü ildə, alimin vəfatından iki il keçdikdən sonra, çap olunur. Əslində həmin dövr struktural dilçiliyin dünya elmində hökm sürdüyü bir mərhələ idi. Lakin L.Vitgenşteyn dilçilərin və filosofların qarşısında tamamilə yeni problemlər qoyur. Kitabdakı ideyalar sonralar nitq aktları nəzəriyyəsinin, məişət dilinin fəlsəfəsinin, dilçilik apologetikasının, dilçilik terapiyası, uydurmanın fəlsəfəsi kimi cərəyanların inkişafına təkan verir. Fikrimizcə, baxmayaraq ki, L.Vitgenşteynin müasir koqnitiv paradıqmadan xəbəri yox idi, onun bir çox ideyaları koqnitiv dilçiliklə bilavasitə bağlı nəzəriyyələrdə, adətən, L.Vitgenşteynin adı çəkilmir, lakin dilçiliyin bu paradıqmasına da bu alimin böyük təsiri olub.

Azərbaycan dilində *şər* ləksəminin yaratdığı semantik sahənin quruluşunu araşdırarkən, fikrimizcə, L.Vitgenşteynin “şəcərə oxşarlığı” ideyasından istifadə etmək yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, L.Vitgenşteyn eyni kateqoriyaya aid dil vahidlərini ailəyə yaxud şəcərəyə bənzədirdi. Necə ki, eyni şəcərəyə aid olan insanlar müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birilə oxşarlıq tapır, eləcə də eyni bir semiotik kateqoriyaya aid işarələr də həm fərqli, həm oxşar cəhətlər tapır və çox zaman onların oxşarlığı göz qabağında olmur, eksplisit səciyyə daşımır. Məsələn, şahmat da oyundur, kart da. Lakin şahmat düşüncə və bilik tələb edir, kart da isə gərək insanın bəxti gətirsin. Bəxt və bacarıq da oyunları fərqləndirir. Məsələn, şahmat bütövlükdə ağıl və strateji və taktiki bacarıq tələb edir, kartda yaxud nərddə həm gərək bəxt olsun həm də məharət. Loto kimi oyunlarda isə yalnız bəxtin və təsadüfün rolu var. Eləcə də dildəki, yaxud digər semiotik sistemlərə məxsus kateqoriyalarda əhatə olunduğu üzvlər ilk baxışdan bir-birilə heç bağlı olmayan işarə təəssüratı bağışlayır, lakin dərin təhlil onların arasındakı prinsipial oxşarlığı müəyyən edə bilir. Adi həyatda və fəaliyyətdə kateqoriyaların əmələ gəlməsi və quruluşu kifayət qədər sərbəstdir. Onların arasında qəti sərhədlər yoxdur, biri digərinə keçir və ilk baxışdan oxşamayan obrazlar vahid bir nöqtədə düyün əmələ gətirir. Fikrimizcə, Azərbaycan dilindəki *şər* ləksəminin yaratdığı semantik sahə L.Vitgenşteynin qeyd olunan fikrini təsdiqləyir. Digər tərəfdən, belə güman etmək olar ki, dildə verballaşan istənilən mühüm konseptlər buna oxşar “torlar” yaradır. Dil sistemi də, əslində, işarələr sistemi yox, məhz belə torlar sistemidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Əl-Quranül-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Bünyadov Z.M., Məmmədəliyev V.M. Bakı, 2005.

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ, СОЗДАВАЕМОЕ ЛЕКСЕМОЙ ‘ЗЛО’ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Махррамова М.Г.

Ключевые слова: лексическая система, семантическое поле, ‘зло’, азербайджанский язык, связи.

Статья посвящена лексической системе азербайджанского языка. Основной упор делается на лексему ‘зло’ и семантическое поле, создаваемое ею. Проведенное исследование показывает, что лексема ‘зло’ в азербайджанском языке развивается как в парадигматическом, так и в синтагматическом и эпидигматическом отношениях. Лексема ‘зло’ создает свою производную систему, которая указывает на место слова и соответствующее понятие в национальном мышлении.

SUMMARY

SEMANTIC FIELD, CREATED BY THE LEXEME ‘EVIL’ IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Maharramova M.H.

Key words: lexical system, semantic field, evil, Azerbaijani language, connections

The article is devoted to the lexical system of the Azerbaijani language. The focus is on the lexeme ‘evil’ and the semantic field created by it. The conducted research shows that the lexeme ‘evil’ in the Azerbaijani language develops both in paradigmatic and syntagmatic and epidigmatic relations. The lexeme ‘evil’ creates its derivative system, which indicates the place of the word and the corresponding concept in the national thinking.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.04.2019
	Son variant	29.04.2019